

STEFAN KAROL KOZŁOWSKI

Z PROBLEMATYKI POLSKIEGO MEZOLITU

Nie trzeba chyba dowodzić, że znajomość rozwoju historycznego ludności mezolitycznej w Polsce pozostawia wiele jeszcze do życzenia. Jest faktem niezmiernie charakterystycznym, że zdawałoby się trudniejszy do poznania i opracowania okres paleolitu na naszych ziemiach doczekał się już kilku nowoczesnych syntez, natomiast następujący po nim okres — mezolit, mimo dużej ilości publikowanych i nie publikowanych źródeł, nie posiada jeszcze nawet swego podziału kulturowego, a dotychczas istniejące syntezы¹ albo są już przestarzałe, albo ograniczają się jedynie do przedstawienia niektórych inwentarzy krzemiennych i ewentualnie ich chronologii². Jednocześnie paradoksalną sytuację uwypukla fakt stosunkowo bardzo wczesnego zajęcia się naszych badaczy tym okresem, wystarczy wymienić E. Majewskiego, S. Krukowskiego czy L. Kozłowskiego³.

Na taki stan rzeczy złożyło się wiele powodów. Pierwszym z nich jest pozorna jednolitość materiałów mezolitycznych w całej niemal Europie, co w konsekwencji, przy niezbyt dokładnej ich analizie, doprowadziło do przyjęcia przez badaczy naszego mezolitu schematu francuskiego ze wszystkimi jego wadami i niekonsekwencjami. I tak właściwie do niedawna wszystkie mezolityczne inwentarze mikrolityczne z Polski uznawa-

¹ E. Majewski, *Powiat stopnicki pod względem przedhistorycznym*, „Światowit”, t. 3: 1901; t. 4: 1903; t. 5: 1904; t. 7: 1907; L. Kozłowski, *Wielkopolska w epoce kamiennej*, „Przegl. Archeol.”, t. 1: 1919; t. 2: 1920; tenże, *Epoka kamienia na wydmach wschodniej części Wyżyny Małopolskiej*, Warszawa 1923; tenże, *L'époque mésolithique en Pologne*, „L'Anthropologie”, t. 35: 1926; W. Antoniewicz, *Archeologia Polski*, Warszawa 1928; L. Zötz, *Das Tardenoisien in Niederschlesien*, „Altschlesien”, t. 1: 1930; L. Rotherert, *Die Mittlere Steinzeit in Schlesien*, „Mannus-Bücherei”, t. 55: 1936; J. Kostrzewski, *Od mezolitu do okresu wędrówek ludów*, [w:] *Prehistoria ziem polskich*, Encyklopedia polska, Kraków 1939—1948; tenże, *Pradzieje Polski*, Poznań 1947; T. Sulimirski, *Polska przedhistoryczna*, London 1955.

² H. Więckowska, *Mezolit*, [w:] *Materiały do prahistorii ziem polskich*, Warszawa 1964, s. 240—270.

³ S. Krukowski, *Nowy odpadek mikrolitu neolitycznego*, Warszawa 1914.

no po prostu za „tardenuaskie”⁴, ustalając ich chronologię na podstawie kryterium obecności lub braku trójkątów i trapezów. Taka interpretacja uniemożliwiła oczywiście dokonanie bardziej szczegółowego podziału kulturowego, co w konsekwencji prowadziło do uproszczonej interpretacji procesów historycznych. Drugim ważnym powodem, który złożył się na błędną, naszym zdaniem, interpretację omawianego okresu, była niedoskonała metoda zbierania materiałów ze stanowisk, co prowadziło do ich mechanicznego mieszania i w rezultacie utrudniało ich opracowanie, a nieraz prowadziło wręcz na manowce (np. sprawa tzw. „świderotardenuazjenu”)⁵. Trzeci powód wiąże się z poprzednim i jest niejako jego odwróceniem. Z przytoczonych przyczyn większość naszych badaczy, może zbyt pochopnie, uznała wszystkie materiały powierzchniowe za pozbawione wartości źródeł naukowych, co doprowadziło do odrzucenia zespołów, które uzyskane zostały metodą zbiorów powierzchniowych, lub, jeśli je brano pod uwagę przy rozważaniach ogólniejszych, były zawsze zaliczane do niepewnych. Tu przyda się chyba uwaga, że dotychczasowe doświadczenia wykazują dobitnie, iż spora ilość materiałów powierzchniowych, zbieranych nawet przez amatorów (np. B. Czapkiewicz), posiada wszelkie znamiona czystości kulturowej i że winny one być traktowane jako pełnowartościowe źródła poznawcze. Jednocześnie warto zauważyć, że nawet przy zastosowaniu stosunkowo drobiazgowej metody wykopaliskowej nie zawsze jesteśmy w stanie wydzielić zespoły czyste, jeśli nie posłużymy się dodatkowo metodą typologiczną. Wystarczy wymienić tu dla przykładu paleolityczny zespół ze Stańkowiczów V, któremu towarzyszył oddzielony jedynie typologicznie tylczak mezolityczny⁶. Czwarty powód obecnego stanu wiedzy o naszym mezolicie to brak (w ogromnej większości wypadków) jakiegokolwiek stratygrafii kulturowej na stanowiskach tego okresu. Fakt ten powoduje dwie trudności: po pierwsze nie ma podstaw do chronologii względnej, po drugie stwarza niebezpieczeństwo zmieszania (nawet przy eksploracji wykopaliskowej) zachodzących na siebie w planie skupisk zabytków⁷. Ostatnim wreszcie powodem takiego stanu rzeczy jest brak (poza wyjątkowym Witowem⁸) jakichkolwiek dat bezwzględnych dla naszych zespołów mezolitycznych.

⁴ Jesteśmy skłonni ewentualnie zatrzymać termin „okres tardenuaski” jako synonim okresu mezolitycznego, nie zaś jako nazwę kultury (por. głos w dyskusji na I Sympozjum Paleolitycznym w Krakowie).

⁵ Z o t z, *op. cit.*

⁶ R. Schild, H. Więckowska, *O tak zwanym przemyśle świdero-tardenuaskim*, „Archeologia Polski”, t. 6: 1961 z. 2, s. 185—201.

⁷ W rezultacie w wielu wypadkach, mimo stosowania metody wykopaliskowej, materiał dzielić trzeba metodą typologiczną.

⁸ M. Chmielewska, *A Late Palaeolithic and Mesolithic Site at Witów, District Łęczyca*, „Archaeologia Polona”, t. 4: 1962, s. 77—87.

Uświadamiając sobie przytoczone trudności, musimy jednocześnie zdać sobie sprawę, iż sytuacja (mimo istnienia szeregu publikowanych zespołów) nie ulegnie nigdy poprawie, jeśli nie będziemy usiłowali pracować na podstawie materiałów już istniejących, nie czekając na jakieś nowe, szczęśliwe odkrycia, które mogą, ale nie muszą, w najbliższym czasie nastąpić. Musimy sobie uświadomić, że nigdy nie ruszymy z miejsca, jeśli nie odwołamy się do materiałów już istniejących i w ogromnej większości nigdzie nie publikowanych (dla samej Małopolski około 200 stanowisk!), które, mimo że nie zawsze pewnej „czystości”, stanowić dla nas muszą (oczywiście obok wykopanych, „czystych” materiałów) potężną bazę źródłową, nie tak całkiem bezużyteczną, jakby się zdawało.

Podkreślić wreszcie należy, że zdajemy sobie sprawę, iż opierając się na nie zawsze pewnych materiałach możemy popełnić pewne błędy, z drugiej jednak strony jesteśmy głęboko przekonani, iż te „bezwartościowe” materiały powierzchniowe mimo wszystko pozwolą nam choćby w zarysie ustalić główne kierunki rozwoju kulturowego w polskim mezolicie.

Postaramy się tu przedstawić nasze poglądy na niektóre zagadnienia polskiego mezolitu, szczególnie na temat jego podziału kulturowego. Obraz ten będzie na pewno niepełny (nie uwzględniamy np. materiałów muzealnych z Wielkopolski czy Polski środkowej, nie zajmujemy się zagadnieniami kultur takich, jak np. „kampińska” itp.), wiele poglądów będzie dyskusyjnych, niemniej wydaje się nam, że warto taką próbę podjąć, choćby dlatego, by stworzyć bazę do dyskusji nad naszym mezolitem.

W pracy niniejszej wykorzystano większość publikowanego materiału mezolitycznego z Polski, poza tym materiały uzyskane przez autora w czasie badań w Kotlinie Sandomierskiej, wreszcie niektóre materiały muzealne.

Ramy chronologiczne. Już sam problem początków i końca mezolitu w Polsce nie został dotąd opracowany. Wydaje się nam, że mamy prawo uznać za początek tego okresu lata ± 8000 p.n.e., natomiast koniec mezolitu na naszym terenie datujemy na lata ± 2500 —2000.

Postaramy się uzasadnić nasz pogląd. Istniejąca w młodszym Dryasie kultura świderska, tak jak się przyjmuje w literaturze⁹, znika z terenu Polski u schyłku tego okresu. Środowisko geograficzne ulega wówczas poważnym zmianom, uniemożliwiając w konsekwencji wegetację tej kultury, związana jest bowiem ona z reniferem, który ze względu na ocieplenie się klimatu wywędrowuje na północny wschód. W konsekwencji na naszych terenach tworzy się prawie pustka kulturowa. Na miejscu zdają się jedynie pozostawać nieliczne grupy przeżytkowoświderskie, nie zwią-

⁹ R. Schild, *Paleolit końcowy i schyłkowy*, [w:] *Materiały do prahistorii ziem polskich*, Warszawa 1964, s. 129—239.

zane bezpośrednio z bazą surowcową, jaką był renifer, a zajmujące się zapewne produkują górnico-krzemieniarską¹⁰, która pozwala im przetrwać, ponieważ umożliwia wymianę (za pożywienie) z nowymi przybyszami — łowcami mezolitycznymi. Ci ostatni prowadzą, jak się zdaje, nieco inny od „świderczyków” tryb życia, zapewne bardziej osiadły, i współżyją jakiś czas, prowadząc prymitywną wymianę z górnkami i krzemieniarzami przeżytkowoświderskimi.

Schyłek mezolitu jest trudniejszy do uchwycenia. Wydaje się nam, że choć już około roku 4000 p.n.e. pojawiają się w Polsce pierwsi rolnicy neolityczni — nie mamy powodu właśnie z tą datą wiązać schyłku mezolitu. Mezolit w sensie pojęcia kulturowego (a nie chronologicznego) trwać będzie u nas jeszcze przynajmniej do końca I okresu neolitu, a grupy łowców mezolitycznych będą w tym czasie współżyć z jakże nielicznymi osadnikami-rolnikami. Dopiero takie długie współżycie może doprowadzić w konsekwencji do przejęcia przez grupy mezolityczne gospodarki neolitycznej, a co za tym idzie, do utracenia przez nie charakteru mezolitycznego. Takie jednak przemiany zachodziły bardzo powoli i dokonały się na większą skalę zapewne dopiero w II okresie naszego neolitu (np. stanowisko mezolityczne Ostorf w NRD pochodzące z II okresu tamtejszego neolitu posiada formy ceramiczne wyraźnie „zakupione” od sąsiedniej ludności kultury pucharów lejkowatych¹¹). W każdym razie jest faktem bezspornym, że w głąb okresu atlantyckiego sięgają liczne zespoły mezolityczne, szczególnie te, które zawierają dobrze datowane na lata $\pm$ 3500—3000 p.n.e. wysokie trapezy.

Zagadnienie podziału kulturowego. Po tych krótkich uwagach warto zastanowić się nad podstawami, głównie typologicznymi, które upoważniłyby nas do próby przeprowadzenia podziału kulturowego polskiego mezolitu. Na początku musimy zaznaczyć, że nie bierzemy w ogóle pod uwagę możliwości istnienia jednej — „tardenuaskiej” kultury w naszym mezolicie. Przeczy takiej interpretacji zarówno wielka różnorodność znanych zespołów, jak też zbyt długi czas ewentualnego trwania takiej jednej kultury (ok. 5000 lat!), czy wreszcie zbyt wielki obszar, który musiałby być przez nią zajmowany (od Pirenejów do Polski).

W konsekwencji należy stwierdzić, iż w środkowej epoce kamienia w Polsce mamy do czynienia z więcej niż jedną kulturą archeologiczną.

Ile ich więc jest? Na podstawie znajomości materiałów mamy pełne prawo wydzielić najmniej pięć różnych kultur (cykli przemysłowych)

¹⁰ Taka przeżytkowoświderska grupa mogła np. przetrwać na tzw. „Rydnie” pod Grzybową Górą, pow. Skarżysko-Kamienna.

¹¹ E. S ch u l d t, *Abschliessende Ausgrabungen auf dem jungsteinzeitlichen Flachgräberfeld von Ostorf 1961*, „Jahrbuch für Bodendenkmalpflege in Mecklenburg”, 1961, s. 131—178.

o różnym czasie trwania i zapewne różnym zasięgu terytorialnym. Przyszłe badania tę ilość mogą powiększyć, co nie będzie dziwne, jeśli zważymy, że mowa tu o długim okresie, w którym następowały zmiany środowiska geograficznego.

Obecnie wyróżniamy następujące kultury w polskim mezolicie:

- 1) zakrzowska (okres preborealny);
- 2) komornicka (od preborealu do początków atlantyku);
- 3) janisławicka (od schyłku preborealu? do atlantyku?);
- 4) pieńkowska (zapewne druga połowa borealu i atlantyku?);
- 5) czerwonoborecka (okres atlantycki).

Zanim je omówimy, zastanówmy się pokrótce nad kryteriami, które posłużyły do ich wydzielenia.

Wydzielenie nowej kultury archeologicznej stawia przed badaczem problem odpowiedzialności naukowej za jej prawidłowe wyróżnienie. Zdajemy sobie sprawę, że podstawą takiego wydzielenia winna być wypracowana możliwie precyzyjnie i jednoznacznie definicja kultury archeologicznej. Takich definicji istnieje sporo, wszystkie jednak sprowadzają się do stwierdzenia, że kultura archeologiczna to zespół przejawów działalności określonej grupy ludzkiej, uwarunkowanej konkretnymi zjawiskami środowiskowymi i społeczno-gospodarczymi, rozwijającej się na pewnym jednolitym terenie.

Zjawiska te determinują dostępną naszym badaniom kulturę materialną, przejawiają się one głównie w tzw. tradycji kulturowej, która jest bezpośrednim czynnikiem spajającym szereg elementów-zespołów — w jedną kulturę archeologiczną. Właśnie dzięki istnieniu takiej tradycji możemy wydzielić i śledzić rozwój jakiejś kultury¹².

W czym przejawia się ta tradycja? Wydaje się nam, że uwydatnia się ona w zespole cech charakterystycznych, który to zespół może być własnością tylko jednej kultury. Właśnie na określeniu zespołów cech charakterystycznych oparliśmy wydzielenie szeregu kultur naszego mezolitu. Zastanówmy się nieco bliżej nad tymi zagadnieniami.

W znanych nam zespołach polskiego mezolitu można zauważyć pewne regularności we wspólnym występowaniu niektórych typów czy grup typologicznych. Najbardziej jaskrawo rysuje się to w bogatej grupie tzw. zbrojników. W załączonej tabelce wyraźnie widać, że zróżnicowanie typologiczne zbrojników mezolitycznych jest ogromne, można też łatwo stwierdzić, że w pewnych zespołach występują jedne typy, w innych inne.

Na obserwacji tego właśnie zjawiska opieramy w dużej mierze nasz podział kulturowy mezolitu. Musimy tu zaznaczyć, że zbrojniki stanowią,

¹² Por. W. Chmielewski, *Civilisation de Jerzmanowice*, Wrocław—Kraków—Warszawa 1961, s. 5—14.

naszym zdaniem, podstawową i kluczową grupę zabytków mezolitycznych. Pełnią one w różnych kulturach funkcję „narzędzi przewodnich”. Wiemy, że są to groty broni myśliwskiej, a więc podstawowe, niejako „ży-ciodajne” narzędzia. Determinują one charakter poszczególnych kultur. Warto tu przypomnieć, że podział kulturowy schyłku paleolitu w Europie oparto też głównie na analizie grotów broni myśliwskiej.

W konsekwencji nie możemy się zgodzić ze zdaniem niektórych auto-rów¹³, jakoby zbrojniki, jako dobro międzykulturowe, były mało przy-datne przy klasyfikacji kulturowej. Oczywiście, nie wszystkie z nich mają jednakowe znaczenie dla naszych rozważań. Np. pewne grupy zbrojników trójkątnych zdają się występować w różnych kulturach, są więc zapewne elementami banalnymi, inne (jak np. zbrojniki trapezowate) zdają się roz-przestrzeniać między różnymi kulturami jako prąd międzykulturowy, są więc elementami datującymi. Natomiast większość zbrojników występuje w różnych seriach (zestawach) charakterystycznych i one właśnie w ta-kich seriach stanowią część „zespołów cech charakterystycznych” poszcze-gólnych kultur mezolitu.

Obok zbrojników w zespołach mezolitycznych spotykamy jeszcze dwie duże grupy typologiczne: drapacze (wraz ze skrobaczami) oraz rylce. Gru-pa pierwsza wykazuje dość dużą różnorodność typów we wszystkich kul-turach polskiego mezolitu. W związku z tym ich rola jako wyznacznika kulturowego jest ograniczona. Natomiast, idąc za myślą H. Więckow-skiej¹⁴, wydaje się, że posiadają one wartość wyznaczników chronologicz-nych. Przyjmujemy więc, że w starszym mezolicie mamy do czynienia z przewagą w zespołach (czy wszystkich?) drapaczy, natomiast pod koniec tego okresu zdają się dominować skrobacze. Musimy się zastrzec, że teza ta wymaga jeszcze w przyszłości sprawdzenia na większej liczbie „czy-stych”, dobrze datowanych zespołów. Natomiast grupa rylców nie stano-wi w naszym mezolicie dobra międzykulturowego. Rozpatrując znane nam zespoły mezolityczne z Polski, dochodzimy do jednoznacznego wnio-sku, że rylce jako grupa (a nie pojedyncze okazy) występują wprawdzie w ciągu całego mezolitu, ale tylko w jednej kulturze — tzw. komornickiej.

Początki mezolitu — kultura zakrzowska. Pro-blem początków kultur mezolitycznych w Polsce stał się już dawno tema-tem dyskusji. Wystarczy przypomnieć sprawę „świdero-tardenuazjenu”¹⁵, pokutującą jeszcze i dzisiaj w literaturze zagranicznej. Podsumowaniem i wyjaśnieniem tego problemu zajęli się ostatnio R. Schild i H. Więckow-ska¹⁶, którzy zdyskredytowali wartość dowodową zespołów „świdero-tar-

¹³ Więckowska, *op. cit.*, s. 264.

¹⁴ Więckowska, *op. cit.*, s. 246.

¹⁵ Z o t z, *op. cit.*

¹⁶ S c h i l d, Więckowska, *op. cit.*

denuaskich". Z ich zdaniem wypada się tylko zgodzić, choć możliwość odkrycia zespołów-krzyżówek świdersko-mezolitycznych nadal istnieje. Ostatnio J. K. Kozłowski¹⁷ podał nawet, naszym zdaniem błędnie, taki zespół spod Krakowa.

Ale mimo że zgadzamy się ze zdaniem wymienionych autorów, wydaje się nam, że w Małopolsce wystąpiły zespoły mezolityczne, które asymilowały pewne idee przeżytkowoświderskie.

Przedstawicielem tej grupy zespołów (które nazywamy kulturą zakrzowską) jest publikowany przez B. Czapkiewicza¹⁸ zespół z Zakrzowa, pow. Kraków, „gniazdo” (tabl. I 1—12). Podobne zespoły odkryto ponadto w powiecie Busko¹⁹ i Kraków²⁰, wreszcie w Kopciach-Rogaczu, pow. Kolbuszowa (tabl. I, 13—25).

Opierając się na ilustracjach podanych przez Czapkiewicza, jak też na oryginalnym materiale z kilku stanowisk, przedstawiamy niżej cechy tej kultury: a) duże zdwojone półtylczaki (tabl. I 8, 9, 19, 20) formowane nieraz zabiegiem rylcowczym; b) duże, krępe, szerokie półtylczaki (zakrzowskie), nieraz z mocno wgiętym półtylciem (tabl. I 1, 2) i podstawą w partii przysęczkowej; c) duże półtylczaki nawiązujące do „zonhoven spitzen”, z ostrzem w partii przysęczkowej (tabl. I 3), formowane nieraz zabiegiem rylcowczym (tabl. I 13, 14, 16); d) bardzo duże i smukłe zbrojniki półksiężycowate (tabl. I 7, 17, 18), stromo łuskane; e) liczna grupa smukłych i dużych trójkątów nierównobocznych, formowanych nieraz techniką rylcowczą (tabl. I 10, 11, 21); f) spora ilość okazów à cran; g) „pseudoliściaki” (tabl. I 5, 6, 15) i liściaki późnoświderskie (tabl. I 4). Pierwsze są formami półtylczaków będących pod silnym wpływem liściaków świderskich. Formy te posiadają spodnie łuskanie na trzonkach oraz nieraz strome, boczne ich łuskanie²¹. Wreszcie zespoły tej kultury uzupełnione są drapaczami (tabl. I 12, 22, 23), może skrobaczami (?) i niektórymi elementami komornickimi (tabl. I 24).

Co możemy sądzić o chronologii tej kultury? Zjawia się ona u nas zapewne na samym początku okresu preborealnego.

Głównym elementem datującym kulturę zakrzowską są dla nas pseudoliściaki, które interpretujemy jako ślad wpływów nielicznych, przeżywających się jeszcze w preborealu grup świderskich (wyspecjalizowani gór-

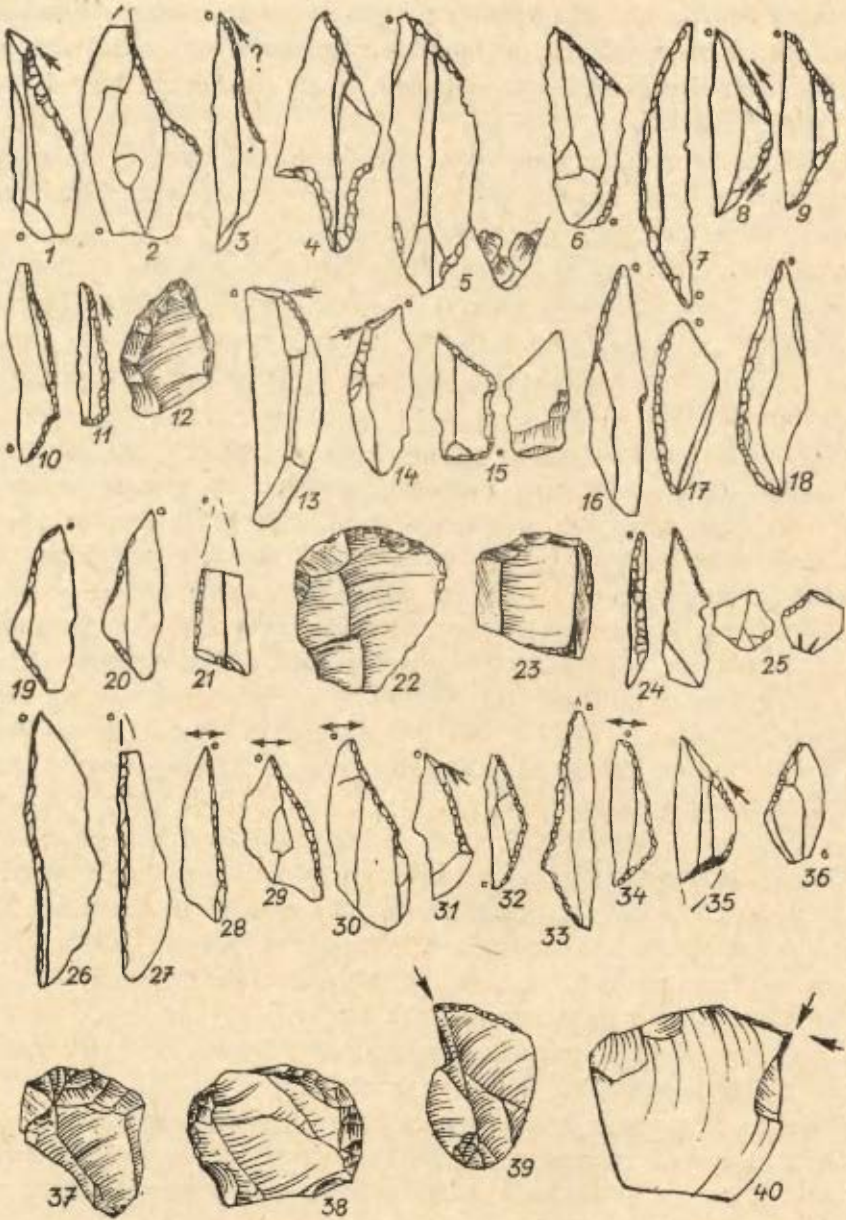
¹⁷ J. K. Kozłowski, *Epipaleolit i mezolit stanowisk otwartych*, [w:] *Pradzieje powiatu krakowskiego*, „Zeszyty Naukowe UJ, Prace Archeologiczne”, z. 1, t. 1, s. 94.

¹⁸ B. Czapkiewicz, *Notatki archeologiczne*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci W. Demetrykiewicza*, Poznań 1930, s. 65, 66, tabl. IV.

¹⁹ L. Kozłowski (*Epoka kamienia...*).

²⁰ J. K. Kozłowski, *op. cit.*

²¹ Czapkiewicz (*op. cit.*) nie zauważył tego łuskania.

Tablica I. Kultura zakrzowska:

1—12 — Zakrzów, „gniazdo”, pow. Kraków (wg B. Czapkiewicza); 13—25 — Kopicie-Rogacz, pow. Kolbuszowa. W. n.

Kultura komornicka:

26—40 — Stawinoga, pow. Pultusk (wg M. Marczak). W. n.

nicy-krzemieniarze?). Są one wynikiem przejętej i przetworzonej przez kulturę zakrzowską idei liściaka świderskiego, a jeśli tak jest, nie mogą być młodsze od preborealu.

Zresztą za preborealnym wiekiem tej kultury przemawiają jeszcze inne fakty: a) obecność zdwojonych półtylczaków zbliżonych do okazów ze Star Carr²² czy preborealnego zespołu ze Stawinogi²³; b) obecność półksiężyców nawiązujących do ostrzyazylskich, do niektórych okazów Federmesser²⁴, okazów ze Star Carr czy wszesnoholoceńskiej warstwy z Witowa²⁵; c) podobieństwo zakrzowskich „zönhoven spitzen” do półtylczaków z dolnych warstw Pinnberg²⁶ i Star Carr; d) obecność w Zakrzowie nieprzetworzonego liściaka świderskiego; e) obecność krótkich drapaczy typu tarnowiańskiego, przy braku lub minimalnej ilości skrobaczy wielorakich.

Te wszystkie dane każą datować pojawienie się kultury zakrzowskiej na naszych terenach na sam początek preborealu.

Schyłek tej kultury wydaje się wypadać na koniec okresu preborealnego, a genetycznie wiąże się ona przypuszczalnie z północnym kręgiem kultur mezolitycznych. Na koniec informacja o jej zasięgu terytorialnym. W obecnie znanej nam postaci wystąpiła ona tylko w Małopolsce, zapewne znajdziemy ją również w części Wielkopolski.

Prawdopodobnie w pierwszej połowie okresu preborealnego kultura zakrzowska jest jedyną kulturą mezolityczną naszych ziem. Natomiast w drugiej połowie tego okresu pojawia się u nas kultura komornicka.

Kultura komornicka. Kulturę tę wydzieliliśmy na podstawie publikowanych²⁷ zespołów ze Stawinogi, pow. Pułtusk; Komornicy i Wieliszewa XI, pow. Nowy Dwór. Spoza terenów Mazowsza znamy zabytki tej kultury z Laska II a, pow. Poznań²⁸; Ciska, pow. Koźle, i Dzierżna, pow. Gliwice²⁹, w Małopolsce natomiast wyliczymy zespoły z Majdana I 1 i II 1 (drugi zespół mniej pewny) i Porębów Dymarskich 2, pow. Kol-

²² J. G. D. Clark, *Excavations at Star Carr*, Cambridge 1954, fig. 35.

²³ M. Marczak, *Wyniki badań mezolitycznego stanowiska we wsi Stawinoga, pow. Pułtusk*, „Sprawozd. Archeol.”, t. 15: 1963, tabl. III 26.

²⁴ H. Schwabedissen, *Die mittlere Steinzeit im westlichen Nordeutschland*, „Offa Bücher”, Neumünster 1944, np. tabl. 77.

²⁵ Chmielewska, *op. cit.*, fig. 2: 7.

²⁶ A. Rust, *Die Funde vom Pinnberg*, „Offa Bücher”, t. 14.

²⁷ Marczak, *op. cit.*, s. 20—29; Więckowska, *op. cit.*, s. 246—251, 257—260, tabl. I—III, VII—IX.

²⁸ J. Kostrzewski, *Quelques observations sur tardenoisien en Grande Pologne*, XV Congrès International d'Anthropologie et d'Archéologie Préhistorique, Paris 1933.

²⁹ Rother t, *op. cit.*, tabl. VI, XII.

buszowa³⁰; Lubania, Żerników Dolnych, Brodów pod Sichowem czy Jastrzębca, pow. Busko³¹, oraz wiele innych.

Opierając się na materiałach mazowieckich wydzielamy trzy fazy chronologiczne tej kultury. Najstarszą (Stawinoga — tabl. I 26—40) M. Marczak datuje na preboreal, środkowa (Komornica — tabl. II 1—17) pochodzi zapewne z wczesnego borealu, najmłodsza natomiast jest atlantycka i reprezentuje ją zespół z Wieliszewa XI (tabl. II 18—37).

Istnieje wiele cech, które wyodrębniają kulturę komornicką spośród innych kultur naszego mezolitu, a łączą wymienione trzy niewątpliwie różnowiekowe zespoły: a) występowanie we wszystkich fazach niewielkich trójkątów równoramiennych (tabl. I 32; II 7, 8, 26, 27); b) wszystkie trzy zespoły posiadają dwie charakterystyczne grupy zbrojników, mianowicie tylczaki o stromym i wysokim tylcu z ostrzem w partii przysęckowej (tabl. I 26—29; II 1, 2, 18—20) oraz „półtylczaki komornickie” nawiązujące do „zonhoven spitzen”, które posiadają strome i wysokie półtylce zwykle znoszące sęcdek (tabl. I, 30, 31; II 3, 6, 21—25). Dodatkową cechą łączącą omawiane zespoły wydaje się być występowanie tu (tabl. I 28—30; II 1, 2) zabieg łuskania tylca lub półtylca od spadu i na spód; c) daje się w opisywanych zespołach zauważyć pewną współzależność tylczaków i półtylczaków. W najstarszym zespole dominują tylczaki, a w młodszych półtylczaki zdobywają coraz większą przewagę; d) omawiane zespoły łączy występowanie nielicznych zdwojonych półtylczaków (tabl. I 35; II 10, 11) w Stawinodze zapewne zakrzowskich (?), e) ważnym elementem charakterystycznym jest tu stałe występowanie grupy ryłców (tabl. I 39, 40; II 15, 37), a więc grupy typologicznej nie znanej w zasadzie innym kulturom naszego mezolitu³²; f) we wszystkich zespołach występują niemal identyczne drapacze (tarnowiańskie — tabl. I 37, 38; II 12—14, 32, 33). Ilość ich, duża w starszej fazie, konsekwentnie maleje w zespołach młodszych³³, ustępując coraz bardziej skrobaczom; g) te ostatnie występują nielicznie(?) w fazie starszej, tworzą większą (tabl. II 16, 17), ale mniej liczną niż drapacze, grupę w Komornicy, by uzyskać wyraźną przewagę nad nimi w fazie młodszej (tabl. II 34—36).

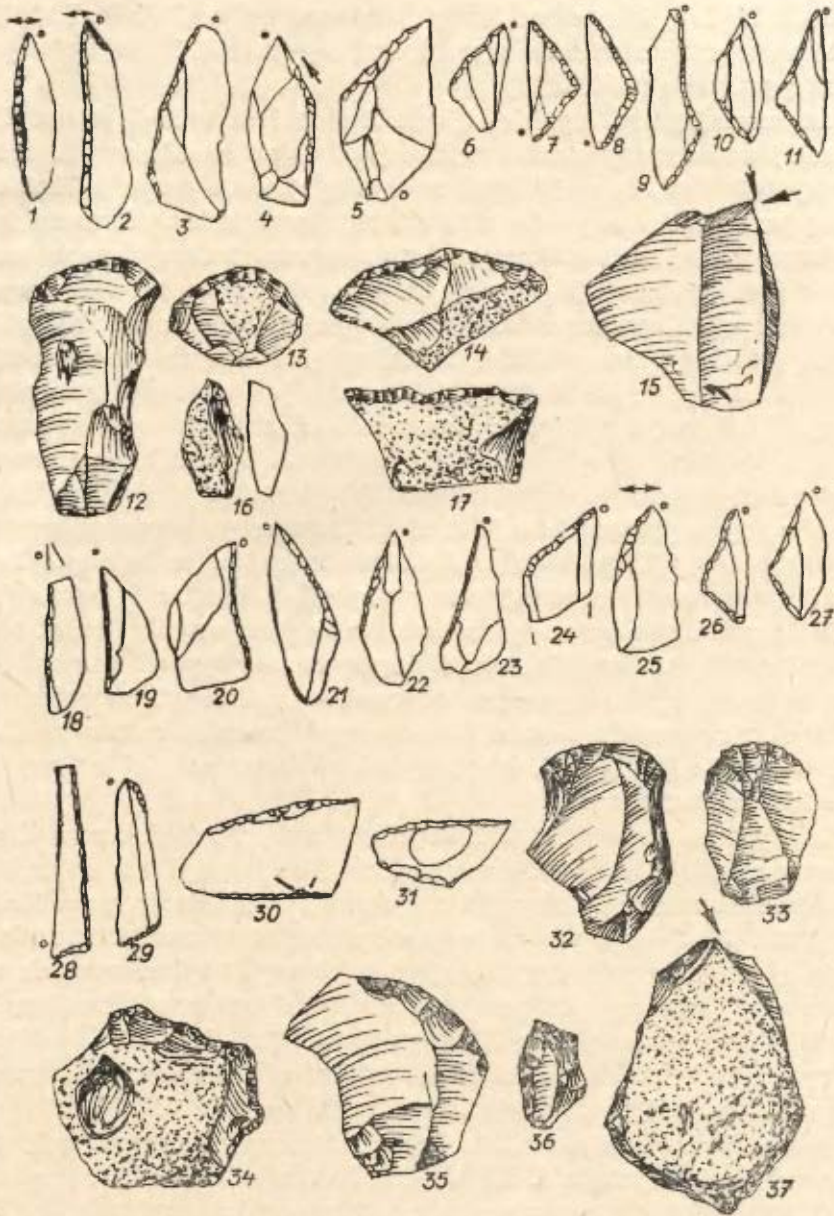
Poza wymienionymi elementami charakterystycznymi, łączącymi trzy zespoły z Mazowsza, występują tam jeszcze trójkąty nierównoboczne

³⁰ S. K. Kozłowski, *Badania stanowisk paleo- i mezolitycznych w powiecie kolbuszowskim*, „Sprawozdanie Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1963”, Rzeszów 1963, s. 11, 12, ryc. 1; tenże, *Uwagi o późnym paleolicie i mezolicie wschodniej części Kotliny Sandomierskiej*, „Archeologia Polski”, t. 9: 1964, z. 2.

³¹ L. Kozłowski, *Epoka kamienia...*, s. 34, 39, 40, 54.

³² W innych kulturach polskiego mezolitu możemy spotkać wprawdzie nieraz (bardzo rzadko) pojedyncze ryłce, nigdy jednak dotąd nie znaleziono w nich grupy ryłców.

³³ Więckowska, *op. cit.*, s. 246.

Tablica II. Kultura komornicka:

1-17 — Komornica, pow. N. Dwór (wg H. Więckowskiej); 18-37 — Wieliszew XI, pow. N. Dwór (wg H. Więckowskiej). W. n.

(tabl. I 33, 34; II 9, 28), pewne formy „zonhoven spitzen” (tabl. I 36; II 5, 6), w młodszej natomiast fazie wysokie trapezy (tabl. II 30, 31) i zbrojniki z łuskaną podstawą (tabl. II 29).

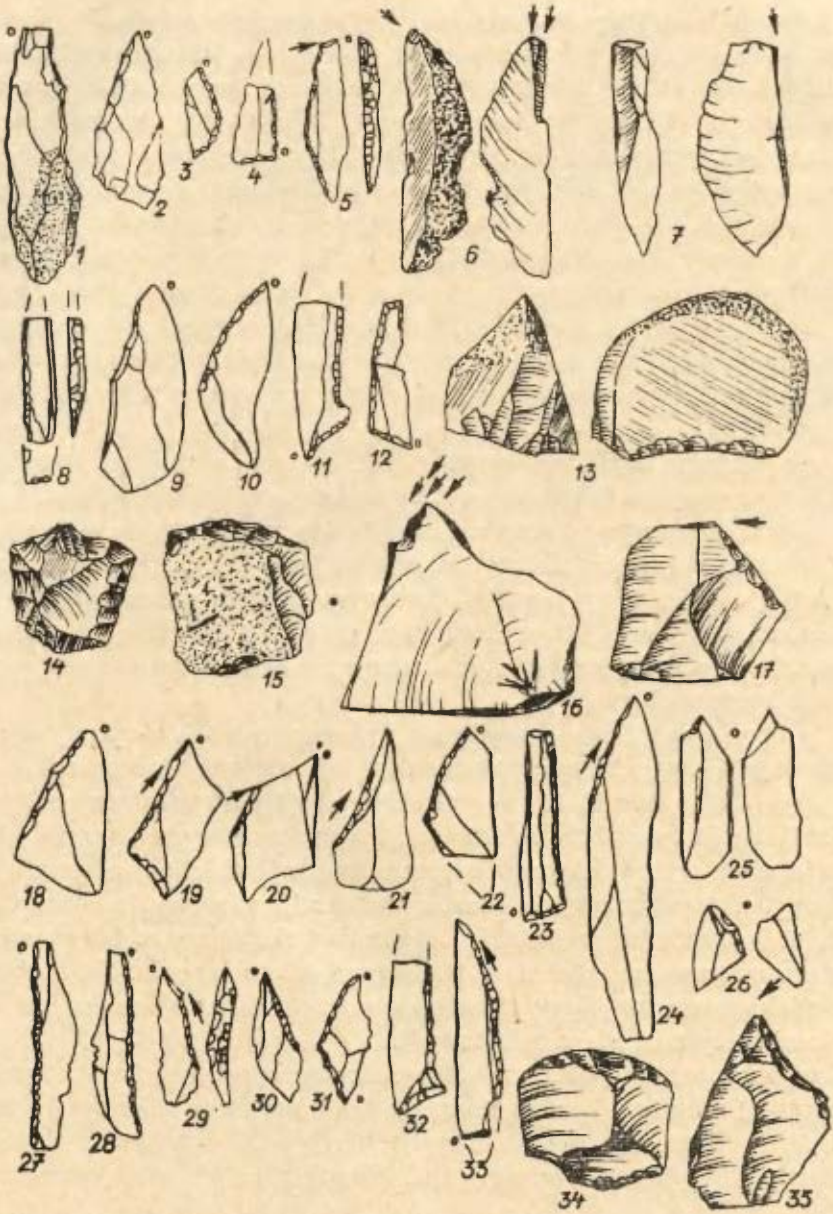
Nieco inaczej prezentuje się kultura komornicka w Małopolsce. Choć jej rozwój wewnętrzny przebiega identycznie jak na Mazowszu, mamy podstawy twierdzić, że w Małopolsce występuje inna grupa tej kultury. Opisaną już tu nazwiemy więc mazowiecką grupą kultury komornickiej, natomiast w Małopolsce widzimy małopolską grupę kultury komornickiej.

Jak się ona prezentuje? Istnieją trzy zasadnicze cechy, które wyodrębniają grupę małopolską od mazowieckiej: a) pierwszą z nich są ogólnie mniejsze (od grupy mazowieckiej) rozmiary tych samych typów zbrojników (tabl. III 3, 4, 8, 11, 12, 27—32); b) drugą jest obecność w zespołach starszej i środkowej fazy kultury komornickiej w Małopolsce elementów typowo zakrzowskich. W starszej fazie mamy do czynienia z elementami zakrzowskimi nieprzetworzonymi (tabl. III 33) w postaci dużych półksiężyców, zdwojonych półtylczaków (taki nieprzetworzony element zakrzowski zawędrował aż do Stawinogi), w fazie środkowej natomiast spotykamy elementy zakrzowskie przetworzone na sposób komornicki (półksiężyce tabl. III 5), pseudoliściaki na tyłczakach. Należy zaznaczyć, że mimo obecności elementów zakrzowskich zespoły opisywane są typowo komornickie; c) trzecią cechą wyróżniającą jest obecność w niektórych zespołach komornickich z Małopolski okazów formowanych techniką rylcowczą (Majdan II 1 — tabl. III 18—26), świadczących o kontaktach tej kultury być może z kulturą janisławicką.

W każdym razie również i w Małopolsce da się prześledzić rozwój kultury komornickiej zbliżony do ewolucji na Mazowszu. I tak do najstarszych zespołów zaliczamy zespół 1 z wykopu I w Majdanie, pow. Kolbuszowa (tabl. III 8—17), posiadający półtylczaki i tyłczaki komornickie, trójkąty nierównoboczne, drapacze (bez skrobaczy) i rylce, wreszcie nieprzetworzony zdwojony półtylczak zakrzowski. Współczesny mu (czy komornicki?) zespół 1 z wykopu II z tego stanowiska (tabl. III 18—26) posiada rylce, półtylczaki komornickie, trójkąt równoramienny, wreszcie jakby prototypy półtylczaków janisławickich (? — tabl. III 24)³⁴.

Zapewne środkowokomornickie (lub niektóre z nich starsze?) są zespoły z Żerników Dolnych (tabl. III 27—35), Jastrzębca i Brodów. Posiadają one tyłczaki i półtylczaki komornickie, trójkąty równoramienne, trójkąty nierównoboczne, drapacze tarnowiańskie i drobne rylce. W zespole ilustrowanym warto podkreślić obecność nieprzetworzonego półksiężyca zakrzowskiego (tabl. III 33), a w pozostałych przetworzone pseudoliściaki i półksiężyce.

³⁴ S. K. Kozłowski, *Uwagi...*

Tablica III. Kultura komornicka:

1-7 — Poreby Dymarskie, pow. Kolbuszowa; 8-17 — Majdan (I-1), pow. Kolbuszowa; 18-26 — Majdan (II-1), pow. Kolbuszowa; 27-35 — Żerniki Dolne, pow. Busko. W. n.

Chronologia kultury komornickiej jest stosunkowo nietrudna do określenia. Warto w tym miejscu zatrzymać się nad faktem występowania niektórych elementów zakrzowskich w zespołach komornickich (szczególnie w Małopolsce). Jest to dowód na współzycie tych dwu kultur przynajmniej w części okresu preborealnego. Najczęściej w zespołach komornickich spotykamy półksiężyce, zdwojone półtylczaki i pseudoliściaki zakrzowskie, natomiast w zespołach zakrzowskich tylko rzadko natkniemy się na elementy komornickie (tabl. I 24). To, wydaje się nam, prowadzi do dość ugruntowanego przypuszczenia, że przez pewien czas (początek preborealny) jedyną kulturą mezolityczną w Polsce była kultura zakrzowska. Dopiero po pewnym czasie uzyskała ona sąsiada komornickiego, na którego wywarła pewien wpływ kulturowy, podlegając jednocześnie jego wpływowi.

Zapewne więc najstarsze zespoły komornickie pochodzą z drugiej połowy preborealny (przynajmniej w Małopolsce). Natomiast obecność przetworzonych na sposób komornicki elementów zakrzowskich w środkowo-komornickich zespołach Małopolski uznajemy za przyczynek, który może świadczyć o tym, że w okresie borealnym kultura zakrzowska już nie istniała, nie wpływała już na komornicką, co doprowadziło do całkowitej asymilacji (a później zaniku) tych zapożyczonych elementów w ramach tradycji komornickiej.

Aby wyczerpać i inne dowody na preborealny wiek starszej fazy kultury komornickiej, przytoczymy dowody podane przez M. Marczak. O preborealnym wieku zespołu ze Stawinogi świadczą następujące fakty: a) identyczność tylczaków ze Stawinogi z preborealnymi okazami z Klosterlund (Dania)³⁵; b) obecność elementów sowterskich; c) obecność form zbliżonych do preborealnych okazów ze Star Carr, wreszcie obecność dużej ilości drapaczy tarnowiańskich. Natomiast skrobacze ze Stawinogi mogą, ale nie muszą, należeć do starokomornickiego zespołu. Za preborealnym wiekiem starszej fazy przemawia poza tym datowane na ten okres ubogie niestety znalezisko z Witowa³⁶.

Faza najmłodsza (Wieliszew XI) datowana jest na okres atlantycki z następujących powodów: a) obecność datowanych na atlantyk wysokich trapezów³⁷ (prąd międzykulturowy?); b) obecność zbrojnika z łuskaną podstawą, charakterystycznego dla atlantyckiej kultury czerwonobreckiej.

W konsekwencji faza środkowa (Komornica) winna być datowana na okres borealny, z tym że zespół z Komornicy bardziej zbliża się do zespo-

³⁵ T. Mathiassen, *Gudena-Kulturen*, Aarbøger 1937, z. 1.

³⁶ Chmielewska, *op. cit.*

³⁷ Wysokie trapezy pojawiają się w Polsce dopiero w okresie atlantyckim, znane są m. in. z II okresu neolitu niemieckiego, Schuldt, *op. cit.*

łu ze Stawinogi niż Wieliszewa XI, a obecność sporej liczby trójkątów równoramiennych zbliża go do wczesnoborealnego poziomu (dolnego) z Duvensee³⁸.

Na koniec jeszcze jedna uwaga. Kultura komornicka, której trwanie przez większą część naszego mezolitu jest bezsporne, nie jest kulturą autochtoniczną. Nie wykluczone, że przybyła ona do Polski w połowie preborealu z Zachodu.

Kultura janisławicka. Zapewne pod koniec preborealu lub niewiele później pojawia się w Polsce nowa kultura mezolityczna, którą nazywamy janisławicką. Zespoły jej znamy z dużego obszaru, bo z Mazowsza: Wistka Szlachecka III, pow. Włocławek; Wieliszew XIII, pow. Nowy Dwór³⁹; z Polski środkowej — Janisławice, pow. Skierniewice⁴⁰; Podlasia — Czerwony Borek I, pow. Bielsk⁴¹, i z Małopolski — choćby z takich stanowisk, jak Baraki, pow. Kraśnik; Jawornik-Czarna, pow. Dębica; Kopcie-Wysokoniwka, pow. Kolbuszowa⁴²; Ranizów, pow. Kolbuszowa⁴³ i z powiatu buskiego⁴⁴.

Kultura ta posiada nowy, nie znany w dwu opisanych, inwentarz, którego jednak niektóre cechy zdają się nawiązywać do okazów zakrzowskich. Jakie są jej cechy charakterystyczne? Oto one: a) zastosowanie na nie spotykaną dotąd skalę techniki rylcowczej do produkcji zbrojników (tabl. IV 6—8, 14, 15, 23, 24, 29, 30, 39; V 3, 4, 11, 12, 16—18); b) obecność niezwykle charakterystycznych półtylczaków janisławickich (tabl. IV 6—8, 14, 15, 23, 24, 29, 30, 39; V 3, 4, 11, 12, 18—20), które zawsze posiadają półstromy, formowany zabiegiem rylcowczym półtylec, niektóre z nich poza tym posiadają łuskaną podstawę (tabl. IV 6, 15, 29, 39; V 3, 12, 20), co zbliża je do zakrzowskich zdwojonych półtylczaków. Półtylczaki janisławickie z reguły są dość duże i wykonywane były na szerokich (przeciętnie 7—8 mm) wiórach; c) towarzyszą im zwykle duże i smukłe charakterystyczne trójkąty nierównoboczne (tabl. IV 3—5, 21, 22, 25, 26, 36, 37; V 2, 9) oraz ich drobniejsza odmiana (tabl. IV 13, 16, 19 A, 20, 27, 28, 38; V 1, 16, 17); d) w niektórych zespołach występują dość liczne trapezy, które w innych pojawiają się pojedynczo (tabl. IV 17, 33, 41, 42; V 5—7, 13, 21—23); e) występują tam wreszcie zwykle półtylczaki nawiązujące do

³⁸ Schwabedissen, *op. cit.*, tabl. 103.

³⁹ Więckowska, *op. cit.*, s. 251—255, tabl. IV, V.

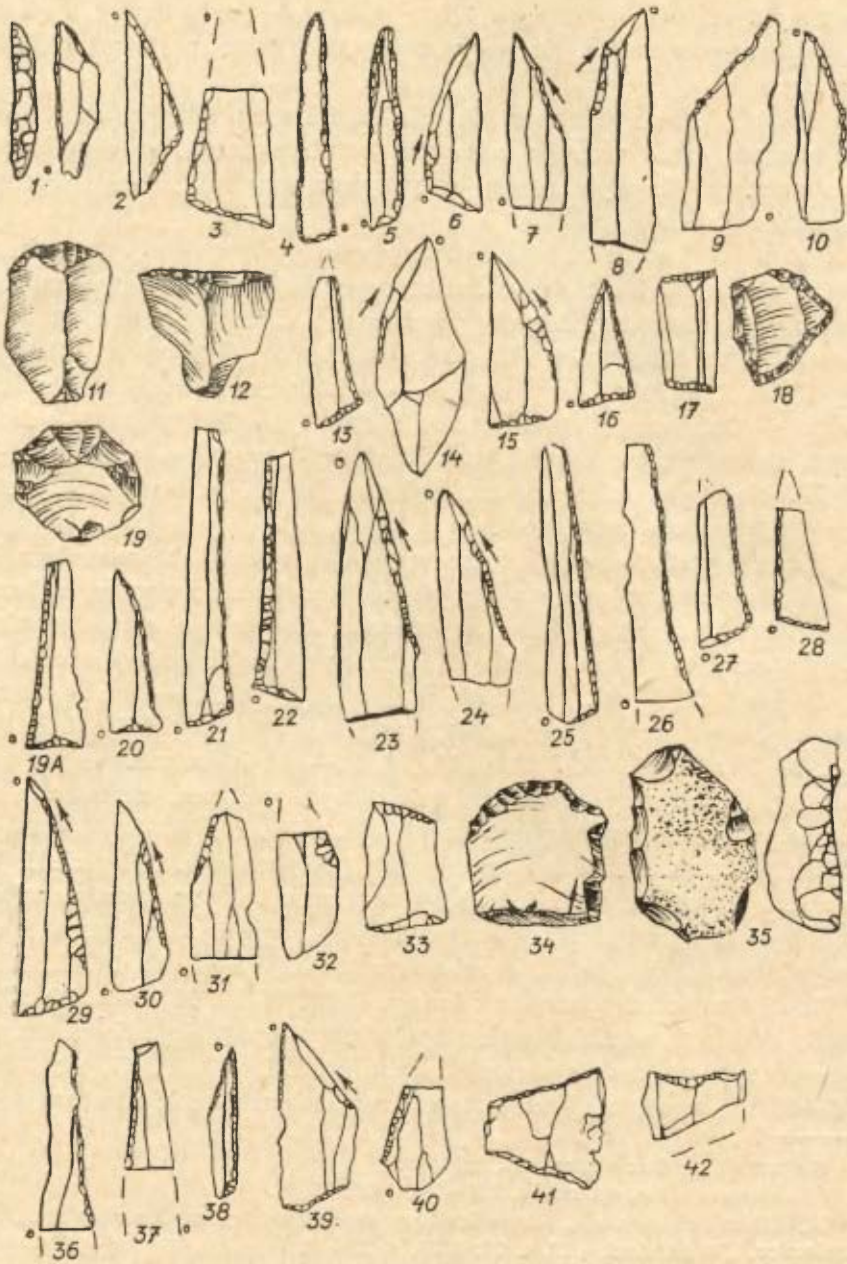
⁴⁰ M. Chmielewska, *Grób kultury tardenuaskiej w Janisławicach, pow. Skierniewice*, „Wiad. Archeol.”, t. 20: 1954, s. 23—48.

⁴¹ Z. Szmít, *Badania osadnictwa epoki kamiennej na Podlasiu*, „Wiad. Archeol.”, t. 10: 1929, s. 50, tabl. III.

⁴² S. Kozłowski, *Uwagi...*

⁴³ S. K. Kozłowski, *Badania...*

⁴⁴ L. Kozłowski, *Epoka kamienia...*, s. 31, 39, podaje stanowiska Janina i Głazy.

Tablica IV. Kultura janisławicka:

1—12 — Baraki, pow. Kraśnik; 13—19 — Wistka Szlachecka III, pow. Włocławek (wg H. Więckowskiej); 19 A—24 — Janisławice, pow. Skierniewice (wg M. Chmielewskiej); 25—35 — Jawornik—Czarna, pow. Dębica; 36—42 — Ranizów, pow. Kolbuszowa. W. n.

niektórych okazów zakrzowskich (tabl. IV 9, 10, 31, 32, 40; V 10); f) na koniec wymienić należy liczne drapacze i skrobacze, te pierwsze liczniejsze w zespołach starszych (tabl. IV, 11, 12, 18, 19, 34, 35; V 8, 14, 15). Unikalnymi wreszcie są okazy typu komornickiego (tabl. IV 1, 2) zapewne zapożyczone z kultury komornickiej(?).

Nie znamy genezy kultury janiślawickiej, niektóre fakty jednak wskazują na to, że posiada ona pewien związek z kulturą zakrzowską lub kręgiem kulturowym, z którego się ona wywodzi. Na związek kultury janiślawickiej z kręgiem północnym wskazała zresztą już M. Chmielewska⁴⁵, porównując inwentarz grobowy z Janiślawic ze stanowiskiem Svaerdborg⁴⁶.

Rozpatrując bliżej niektóre zespoły wydaje się nam, że można stosunkowo dokładnie datować moment pojawienia się kultury janiślawickiej w Polsce. I tak późnopreborealny zespół II 1 z Majdana (tabl. III 18—26), zapewne starokomornicki(?), posiada formy zbliżone (niektóre półtylczaki) do janiślawickich oraz liczne odpadki mikrolityczne. W niektórych zespołach zakrzowskich, które nie są chyba młodsze od preborealu, spotykamy jakby zapowiedzi półtylczaków janiślawickich (pojedyncze sztuki — np. tabl. I 1). W towarzystwie niektórych środkowokomornickich zespołów (np. Jastrzębiec pow. Busko) występują, być może należące do nich, półtylczaki janiślawickie. W konsekwencji nie jest wykluczone, że kultura janiślawicka wykształciła się z zakrzowskiej u schyłku preborealu i współżyła później z kulturą komornicką wpływając na nią i ulegając jej wpływowi (Jastrzębiec, Majdan?, Baraki).

Do starszej (schyłkowopreborealnej lub wczesnoborealnej) fazy kultury janiślawickiej zaliczamy niektóre elementy z Majdana (tabl. III 23, 24), zespół z Baraków (tabl. IV 1—12) i ewentualnie z Kopciów-Wysokoniwki, natomiast nie wykluczone, że zespół zakrzowski z Kopciów-Rogacza (tabl. I 13—25) jest zespołem przejściowym do kultury janiślawickiej (?). Wreszcie dość stary (?) jest zapewne zespół z Wistki Szlacheckiej III (tabl. IV 13—19) przez obecność półtylczaków janiślawickich nawiązujących do półtylczaków typu Pinnberg⁴⁷.

Młodsze są zapewne zespoły z Jawornika-Czarnej (tabl. IV 25—35), Raniżowa (tabl. IV 36—42) i klasycznych Janiślawic (tabl. 19A—24). W zespołach tych obok trapezów pojawiają się liczniejsze skrobacze.

Wreszcie jeszcze młodsza faza tej kultury (z powodu obecności licznych trapezów — atlantycka reprezentowana jest w zespołach z Wieliszewa XIII (tabl. V 1—8), Czerwonego Bojka I (tabl. V 9—15) czy Janiny (tabl. V

⁴⁵ Chmielewska, *Grób...*, s. 42.

⁴⁶ J. G. D. Clark, *The Mesolithic Settlement of Northern Europe*. Cambridge 1936.

⁴⁷ Rust, *op. cit.*, tabl. 4, 14.

16—23). W zespołach tych zwiększa się jeszcze ilość skrobaczy, a trapezy zaczynają powoli zastępować inne zbrojniki.

Dalsza ewolucja kultury janisławickiej dąży zapewne w kierunku prawie całkowitego wyparcia półtylczaków i trójkątów przez trapezy, czego skrajnym przykładem wydaje się być ciekawy zespół z Głuzów, pow. Busko ⁴⁸ (jeden półtylczak janisławicki w towarzystwie samych trapezów).

Na koniec warto jeszcze przypomnieć zagadnienie stosunków międzykulturowych kultury janisławickiej z innymi kulturami naszego mezolitu. Chodzi tu głównie o kulturę komornicką. Jest rzeczą ciekawą, że w niektórych zespołach (choćby w Komornicy czy Jastrzębcu) znaleziono pojedyncze elementy janisławickie (?) mimo iż kultura komornicka w zasadzie nie zna techniki microburin (formuje ona swe zbrojniki inaczej). Prezentują się one albo w postaci nielicznych microburinów, albo też nielicznych półtylczaków.

Jednocześnie, jak to już wspomniano, zespoły janisławickie zawierają nieraz w swym inwentarzu pojedyncze formy komornickie. Takie wzajemne występowanie form zapożyczonych potwierdza naszą tezę, że przez stosunkowo długi okres (późny preboreal do atlantyku) obie kultury współwystępowały na jednym terenie, wpływając wzajemnie na siebie.

K u l t u r a p i e ń k o w s k a. Inną, jeszcze niezbyt dokładnie poznaną, kulturą mezolityczną jest kultura pieńkowska, której pierwsze zespoły odkrył S. Krukowski w Świdrach pod Warszawą ⁴⁹. Jej zespoły znamy poza tym z Rembowa i Śladkowa, pow. Busko ⁵⁰, spod Krakowa oraz z Płazówki, pow. Kolbuszowa ⁵¹.

Mała ilość znanych zespołów każe sądzić, iż mamy tu do czynienia albo z peryferycznym zasięgiem tej kultury, albo też kultura ta posiada bardzo krótki czas trwania. Drugie przypuszczenie jest chyba słuszniejsze.

Zespół cech charakterystycznych tej kultury jest wyjątkowo zwarty. Występują tu: a) liczne drobne i smukłe trójkąty nierównoboczne, często formowane zabiegiem rylcowym (tabl. V 24—28); b) drobne półtylczaki komornickie w tzw. odmianie pieńkowskiej (tabl. V 29, 30); c) ogromna ilość odpadków mikrolitycznych (tabl. V 31—39) przeważnie drobnych i bardzo drobnych; d) nieraz nieliczne drobne tylczaki; e) rzadko trapezy. Towarzyszą im drapacze i liczniejsze drobne skrobacze (tabl. V 41) oraz wióry łuskane przykrawędnie, nieraz zwrotnie (tabl. V 40, 42).

⁴⁸ L. Kozłowski, *Epoka kamienia...*, s. 39.

⁴⁹ S. Krukowski, *Sprawozdanie z działalności Konserwatora Zabytków Przedhistorycznych Okręgu Kieleckiego za rok 1924*, „Wiad. Archeol.”, t. 10: 1929, s. 237; tenże, *Kronika Konserwatora Zabytków Przedhistorycznych Okręgu Kieleckiego za rok 1924*, „Wiad. Archeol.”, t. 10: 1929, s. 243, 244.

⁵⁰ L. Kozłowski, *Epoka kamienna...*, s. 28, 36.

⁵¹ S. K. Kozłowski, *Badania...*, s. 12, ryc. 5—7.

Tablica V. Kultura janisławicka:

1-8 - Wieliszew XIII, pow. N. Dwór (wg H. Więckowskiej); 9-15 - Czerwony Borek I, pow. Bielsk (wg Z. Szmita); 16-23 - Janina, pow. Busko.

Kultura pieńkowska:

24-42 - Płazówka II, pow. Kolbuszowa, skupisko 3 (Czerwony Borek ok. 9/11 w. n., pozostałe w. n.)

Znane nam zespoły tej kultury grupują się w dwie (lub trzy ?) odmiany, które różnią się od siebie ilością trójkątów i półtylczaków odmiany pieńkowskiej. Różnice te tłumaczymy występowaniem na naszych terenach kilku (może trzech ?) faz tej kultury.

Nie mamy zbyt wielu podstaw do datowania kultury pieńkowskiej. Zespoły najmłodsze (jeśli rzeczywiście należą do tej kultury), np. ze Słochów Ogrodników, pow. Bielsk⁵² (tabl. VI 1—10), przez obecność większej ilości trapezów oraz wiórków łuskanych zwrotnie (tabl. VI 6) zdają się pochodzić z atlantyku. Starsze zespoły (Płazówka — tabl. V 24—42) pochodzą zapewne z drugiej połowy borealu, za czym przemawiałyby przeważająca skrobaczy nad drapaczami. W każdym razie wydaje się nam, że kultury pieńkowskiej nie możemy odnieść do preborealu, ponieważ występująca tam kultura zakrzowska nie nosi żadnych śladów wpływów pieńkowskich, a kultura pieńkowska też nie legitymuje się obecnością elementów zakrzowskich. Na zakończenie warto dodać, że zespoły pieńkowskie częściowo nawiązują (m. in. rozmiarami) do inwentarza stanowiska Mačanské Vršky⁵³ w Słowacji.

Kultura czerwono borecka. Jest to kultura występująca w całej Polsce w wielkiej liczbie zespołów. Wystarczy wymienić takie stanowiska, jak Majdan (zesp. I 2, II 2) pow. Kolbuszowa⁵⁴; Poddębe, pow. N. Dwór⁵⁵; Pietrzyków, pow. Września⁵⁶; Czerwony Borek II, pow. Bielsk⁵⁷; Wieliszew XVI, pow. N. Dwór, czy Wistka Szlachecka VI, pow. Włocławek⁵⁸.

Datowanie tej kultury nie nastęrcza trudności, pojawia się ona i rozwija w okresie atlantyckim. Za takim datowaniem przemawiają takie fakty, jak obecność wysokich i zwykłych trapezów, czy też duża ilość skrobaczy.

Jej cechy charakterystyczne są też łatwo uchwytne. Oto one: a) obecność zbrojników z łuskaną podstawą (tabl. VI 11, 12, 17, 18, 21, 23, 24, 29, 44); b) obecność wiórków mikrołuskanych przykrawędnie, nieraz zwrotnie (tabl. VI 13—15, 20, 25, 26, 30, 31, 33—35, 43), a nieraz na spód (tabl. VI 19); obecność grupy zwykłych trapezów (tabl. VI 22, 27, 28, 32, 36—38, 45?, 46—49); d) obecność w zespołach młodszych (?) wysokich trapezów

⁵² Szmit, *op. cit.*, s. 52, 53, tabl. VI.

⁵³ J. Barta, *Pleistocénne piesočne duny pri Seredi a ich paleolitické a mezolitické osídlenie*, „Slovenska Archeologia”, t. 5: 1957, tabl. XIV—XVII.

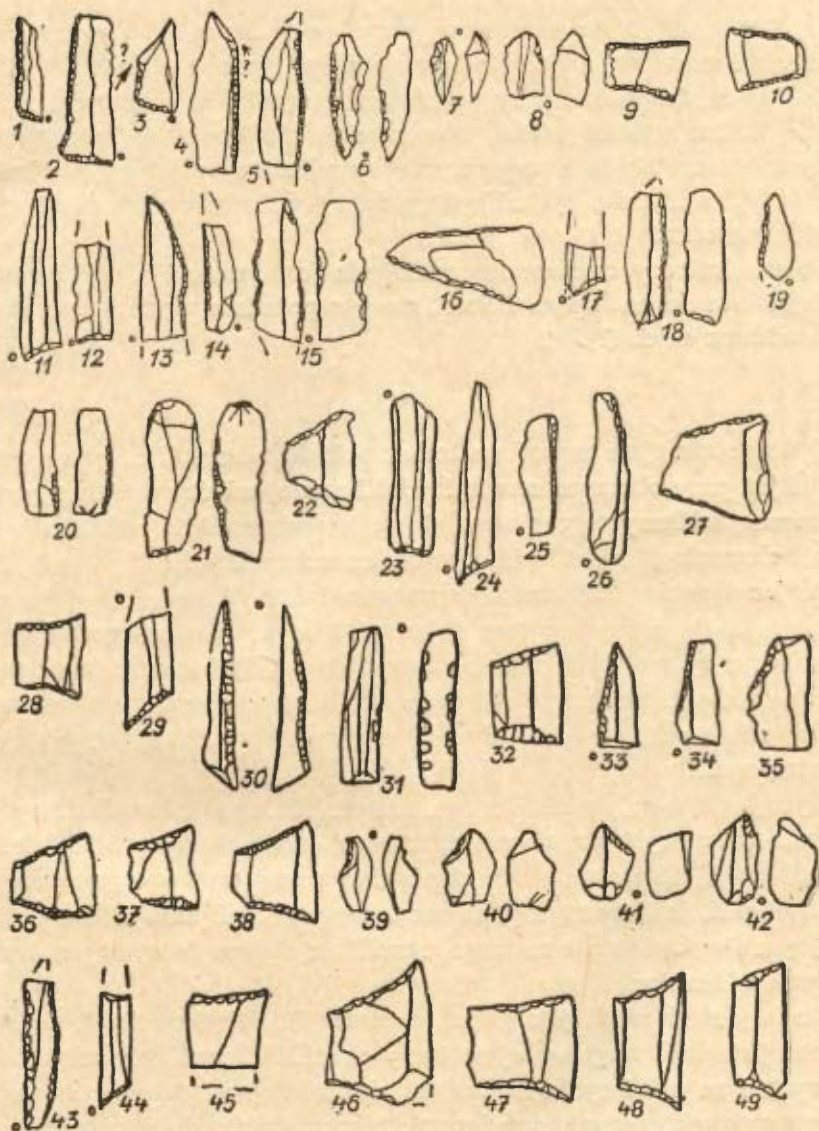
⁵⁴ S. K. Kozłowski, *Stanowisko w Majdanie, pow. Kolbuszowa* (w druku).

⁵⁵ M. Marczał, *Sprawozdanie z eksploracji wykopu VII we wsi Poddębe, pow. N. Dwór*, „Sprawozd. Archeol.”, t. 14: 1962, s. 11—23.

⁵⁶ M. Kobusiewicz, *Krzemienica przemysłu tardenuaskiego z Pietrzykowa, pow. Września*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 14: 1963, s. 1—13.

⁵⁷ Szmit, *op. cit.*, s. 50, 51, tabl. IV.

⁵⁸ Więckowska, *op. cit.*, s. 260—263, tabl. X.

Tablica VI. Kultura pieńkowska (?):

1-10 — Siochy Ogrodniki, pow. Bielsk (wg Z. Szmita)

Kultura czerwonoborecka:

11-16 — Majdan (I-2), pow. Kolbuszowa; 17-22 — Majdan (II-2), pow. Kolbuszowa; 23-28 — Poddebę, pow. N. Dwór (wg M. Marczak); 29-32 — Pietrzyków, pow. Września (wg M. Kobusiewicza); 33-42 — Czerwony Borek II, pow. Bielsk (wg Z. Szmita); 43-45 — Wieliszew XVI, pow. N. Dwór (wg H. Więckowskiej); 46-49 — Wistka Szlachecka VI, pow. Włocławek (Siochy Ogrodniki i Czerwony Borek II ok. 9/11 w. n., pozostałe w. n.)

(tabl. VI 16); duże ilości skrobaczy, przy braku drapaczy. Towarzyszą tym zabytkom łuszczenie, a nieraz odpadki mikrolityczne (tabl. VI 39—42).

Duża ilość trapezów, przy podobnym zjawisku w atlantyckich fazach innych kultur (janisławicka, komornicka, pieńkowska), każe sądzić, że mamy tu do czynienia z prądem międzykulturowym, który je niesie. Jeśli to było prawdą, zyskalibyśmy dobry wskaźnik chronologiczny dla naszego mezolitu.

Geneza kultury czerwonoboreckiej nie jest jasna. Nie wykluczone, że przybyła ona do nas spoza Polski, może z południa wyparta przez rolników naddunajskich (?).

*

Kończąc niniejsze uwagi na temat polskiego mezolitu, należy stwierdzić, iż już przy obecnym stanie źródeł i naszej wiedzy możemy rozświetlić pewne problemy tego okresu, dotyczące szczególnie podziału kulturowego i chronologii niektórych zjawisk mezolitycznych.

Zdajemy sobie jednocześnie sprawę z faktu, iż przedstawione propozycje posiadają cechy hipotezy roboczej, i że w toku dalszych badań zostaną na pewno zmodyfikowane i uzupełnione. Wydzielenie przez nas pięciu zasadniczych kultur polskiego mezolitu, jeśli nawet jest pozbawione błędów, nie wyczerpuje możliwości wyróżnienia kultur nowych, jeszcze nie poznanych.

Wydaje się nam, że takie nowe, jeszcze nie wyróżnione kultury mezolityczne mogą występować na nieznanym nam niestety bliżej terenach Wielkopolski i Pomorza, a ich zbadanie i przedstawienie jest palącą potrzebą chwili, jeśli zważymy, że mogą się one stać narzędziem dość precyzyjnym do powiązania naszego mezolitu z dobrze datowanymi kulturami Danii i Niemiec.

Musimy stwierdzić, jak to już napisała H. Więckowska⁵⁹, że stosunkowo najłatwiej i najpewniej możemy określić chronologię zespołów najstarszych i najmłodszych. Natomiast dokładniejsze datowanie zespołów środkowomezolitycznych przedstawia jeszcze wiele do życzenia i czekać będzie musiało może aż na szczęśliwe znaleziska zespołów datowanych przyrodniczo.

Wreszcie jeszcze raz podkreślić należy szczególnie skomplikowany charakter omawianego okresu na naszym terenie, który w mezolicie przedstawiał wielką mozaikę kulturową. Mozaika ta weszła jako substrat do niektórych późniejszych kultur neolitu polskiego i stała się przez to częścią postępu historycznego w naszych pradziejach.

⁵⁹ Więckowska, *op. cit.*, s. 265.

Występowanie różnych typów narzędzi w kulturach polskiego mezolitu

narzędzia	kultura									
	zakrzowska	komorn. st.	komorn. śr.	komorn. mł.	janisi. st.	janisi. śr.	janisi. mł.	pieńkowska	czernonoborcza	
półtylczaki zakrzowskie	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-
półtylczaki zdwojone	+	+	+	+	?	-	-	-	-	-
półksiężyce	+	+	?	-	-	-	-	-	-	-
pseudoliściaki	+	+	?	-	-	-	-	-	-	-
tylczaki	+	+	+	+	+	?	-	?	-	-
półtylczaki komornicze	?	+	+	+	-	-	-	+	*	-
trójkąty równoramienne	-	+	+	+	+	-	-	-	-	-
rylce	-	+	+	+	-	-	-	-	-	+**
trójkąty nierównoboczne duże smukłe	+	+	+	+	+	+	+	+	**	-
trójkąty nierównoboczne małe smukłe	+	+	?	?	+	+	+	+	?	?
trójkąty nierównoboczne małe krępe	?	?	?	+	-	-	-	-	-	-
półtylczaki janisławickie	?	-	-	-	+	+	+	?	-	-
wiórki mikrołuskane	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+
zbrojniki z łuską podst.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+
trapezy	-	-	-	+	?	+	+	+	+	+
wysokie trapezy	-	-	-	+	-	-	-	-	-	+
microburin	+	-	-	-	+	+	+	+	+	+
drapacze	+	+	+	+	+	+	+	+	+	?
skrobacze	-	?	+	+	+	+	+	+	+	+

* Odmiana pieńkowska.

** Znane pojedyncze okazy.

Strzałka oznacza kierunek przechodzenia elementów między kulturami; + = obecność elementów rodzimej kultury.

Tabela chronologiczna polskiego mezolitu

	Kultura zakrzowska	Kultura janisławicka	Kultura komornicka		Kultura pienikowska	Kultura czerwono-borecka
			Grupa mazowiecka	Grupa małopolska		
2000	—	?	?	?	?	↑
3000	—	Głazy ? ↑	←	—	—	Majdan Wieliszew XVI Wistka VI Poddebe Czerwony B. II
4000	→	Janina Wieliszew XIII Czerwony B. I ↑	Wieliszew XI ↑	?	Słochy-Ogrodniki ? ↑	—
5000	—	Janisławice Raniżów Jawor-nik-Czarna ←	→	—	Płazówka II Świdry ↑	—
6000	—	↑	—	Zerniki Dolne Brody pod Sicho-wem ↑	—	—
7000	Kopcie-Rogacz ↑	Wistka III Baraki ? ←	Komornica ↑	Jastrzębiec ↑	—	—
8000	Zakrzów ↑	—	Stawinoga →	Majdan ↑	—	—

Duża strzałka oznacza prąd międzykulturowy z trapezami.

Szczupłość miejsca nie pozwala niestety na omówienie wielu ciekawych i wymagających poruszenia problemów mezolitu w Polsce. Należy tylko wyrazić nadzieję, że ta skromna praca spowoduje dyskusję nad naszym mezolitem. Gdyby się tak stało, spełniłaby ona swe zadanie*.

* Dopisano w korekcie: Wobec nowych faktów zmienić trzeba niektóre zawarte w pracy hipotezy. 1. Początki kultury janisławickiej datujemy obecnie na drugą połowę borealu. 2. Datę pojawienia się licznych trapezów ustalić należy na przełom okresów borealnego i atlantyckiego, 3. Zespół ze Słochów Ogrodników I należy zapewne do kultury czerwono-boreckiej.

STEFAN KAROL KOZŁOWSKI

DES PROBLÈMES DU MÉSOLITHIQUE POLONAIS

Notre connaissance du Mésolithique polonais est toujours encore insuffisante. Quelques tentatives de synthèse de cette époque^{1*} qui existent déjà, sont surannées. Un nouveau ouvrage de synthèse², récemment paru, se limite uniquement à la description des collections et aux questions de chronologie.

Cet état de choses a plusieurs causes, dont la première est l'homogénéité apparente des collections, qui amenait les chercheurs à considérer les industries mésolithiques de Pologne comme „tardenoisiennes”. Les matériaux obtenus au moyen de fouilles archéologiques faisaient défaut, et certaines pièces provenant de récoltes de surface étaient considérées, à tort, comme non homogènes. Enfin, il faut voir une des causes importantes dans l'absence d'une stratigraphie culturelle et d'une datation basée sur les sciences naturelles; ces deux données ne sont pas encore établies pour la majorité des stations mésolithiques de Pologne (à l'exception de celle de Witów³).

Malgré les difficultés que présente cette situation, l'auteur suppose qu'il serait possible de tenter, même au moment actuel, une division culturelle du Mésolithique polonais, basée sur les produits lithiques livrés par les fouilles archéologiques et les récoltes de surface; c'est une division qui n'a jamais encore été établie. L'auteur se rend parfaitement compte de la possibilité d'erreurs dont il court les risques; aussi faut-il considérer les résultats de son travail comme des hypothèses préliminaires.

L'auteur a mis à profit dans ce travail la majorité des inventaires mésolithiques polonais publiés, le matériel qu'il a recueilli lui-même et les collections de musée.

Cadre chronologique. L'auteur situe le Mésolithique polonais dans le cadre chronologique approximatif depuis 8000 avant n.è. jusqu'à 2500—2000 avant n.è. Au début de cette période, de rares groupes humains svideriens survivaient encore, pendant un court laps de temps, à côté de groupes de chasseurs mésolithiques déjà apparus. Le déclin du Mésolithique (dans le sens culturel — et non pas chronologique — du terme) doit être rapporté à la deuxième période du Néolithique polonais — moment de la fusion complète des civilisations mésolithiques et néolithiques. Ainsi donc, à partir de 4000 avant n.è., des groupes humains mésolithiques ont existé à côté de rares agriculteurs néolithiques.

Division culturelle du Mésolithique. L'auteur commence par constater que les différences qui séparent les inventaires polonais de ceux de France sont trop grandes pour que l'on puisse adopter le terme de „Tardenoisien” comme définition des phénomènes du Mésolithique polonais. D'autre part, l'auteur finit par conclure qu'il a eu en Pologne au moins cinq civilisations mésolithiques: 1 — civilisation de Zakrzów (période préboréale), 2 — civilisation de Komornica (du déclin du Préboréal au début de l'Atlantique), 3 — civilisation de Janisłowice (du déclin du Préboréal? jusqu'à l'Atlantique), 4 — civilisation de Pieńki (probablement la seconde moitié du Boréal et l'Atlantique?), et 5 — civilisation de Czerwony Borek (période atlantique). Pour les distinguer, l'auteur a adopté le critère des „ensembles de traits caractéristiques”, particulièrement accentué et net dans le groupe riche et hétérogène des microlithes (voir table comparative). Quant aux autres groupes d'outils, l'auteur considère les burins comme trait caractéristique de la seule civilisation de Komornica, et les grattoirs typiques et atypiques — conformément à l'opinion de Mme H. Więkowska¹⁴ — comme déterminants chronologiques. Les grattoirs typiques

* Ce signe numérique ainsi que les signes analogues suivants, se rapportent aux notes faisant partie du texte polonais.

prédominant dans les ensembles plus anciens, les atypiques dans les ensembles plus récents.

Commencement du Mésolithique — Civilisation de Zakrzów. La début du Mésolithique en Pologne a été fréquemment discuté; il suffit de citer comme exemple la question de l'industrie dite svidero-tardenoisienne¹⁵. Dernièrement, M. R. Schild et Mme H. Więckowska¹⁶ ont décidément nié l'existence de cette industrie. Il y a bien de raisons pour se ranger à leur opinion; néanmoins, il n'est pas impossible — et la civilisation de Zakrzów semble le confirmer — que certains groupes humains svideriens aient survécu encore quelque temps et se soient contactés avec les chasseurs mésolithiques. Le premier ensemble de la civilisation de Zakrzów — station de Zakrzów, district de Cracovie (pl. I 1—12) — a été publié par B. Czapkiewicz¹⁸. Des ensembles semblables à celui-ci ont aussi été découverts en Petite-Pologne (par exemple Kopicie-Rogacz, district de Kolbuszowa, pl. I 13—25).

L'inventaire de cette civilisation présente les formes suivantes: a) lamelles tronquées doubles (pl. I 8, 9, 19, 20); b) lamelles tronquées trapues de type de Zakrzów (pl. I 1, 2); c) lamelles tronquées de type Zonhoven spitzen (pl. I 3, 13, 14, 16); d) grands croissants (pl. I 7, 17, 18); e) triangles scalènes nombreux (pl. I 10, 11, 21); f) pièces à cran en nombre assez important; g) pointes svideriennes atypiques (pl. I 5, 6, 15) et pointes svideriennes (pl. I 4). Les pointes svideriennes atypiques sont un dérivé des vraies pointes svideriennes, leur variante de type de Zakrzów; h) grattoirs (pl. I 12, 22, 23), et microburins.

La civilisation de Zakrzów apparaît en Pologne au commencement de la période préboréale et dure jusqu'à la fin de celle-ci. L'existence des pointes svideriennes typiques, ainsi que des atypiques, dérivées des vraies pointes svideriennes, et la présence de certaines formes rappelant les formes préboréales de Duvensee²², de Star Carr²³, de Witów²⁶ et de Pinnberg²⁷, témoignent en faveur de cette datation.

Civilisation de Komornica. L'auteur la classe comme civilisation séparée, en s'appuyant sur la publication²⁸ des inventaires de Stawinoga, district de Pułtusk, de Komornica et de Wieliszew XI, district de Nowy Dwór. De plus, on constate des ensembles appartenant à cette civilisation dans les stations suivantes: Lasek IIA, district de Poznań²⁹, Cisek, district de Koźle, Dzierżno, district de Gliwice³⁰. Majdan et Poręby Dymarskie 2A, district de Kolbuszowa³¹, enfin Lubanie, Zerniki Dolne, Brody et Jastrzębiec, district de Busko³².

L'auteur partage la civilisation de Komornica en deux groupes: le groupe mazovien en Mazovie et le petit-polonais en Petite-Pologne.

Dans le groupe de Mazovie, l'auteur rapporte la phase la plus ancienne (Stawinoga — pl. I 26—40) à la seconde moitié de la période préboréale, la moyenne (Komornica — pl. II 1—17) au commencement du Boréal, et la plus récente (Wieliszew XI — pl. II 18—37) à la période atlantique. Cette civilisation présente les éléments caractéristiques suivants: a) triangles isocèles (pl. I 32; pl. II 7, 8, 26, 27); b) lamelles à dos (pl. I 26—29; pl. II 1, 2, 4, 18—20); c) lamelles tronquées de type de Komornica (pl. I 30, 31; pl. 3, 6, 21—25); d) dans tous les ensembles, les dos sont retouchés des deux faces (pl. I 28—30, 34; pl. II 1, 2, 25); e) les lamelles à dos prédominant dans les ensembles plus anciens, les lamelles tronquées dans les ensembles plus récents; f) burins (pl. I 39, 40; pl. II 15, 37); g) grattoirs typiques (pl. I 17—38; pl. II 12—14, 32, 33) qui, dans les ensembles plus récents, cèdent en nombre aux grattoirs atypiques (pl. II 16, 17, 34—36); h) triangles scalènes (pl. I 33, 34; pl. II 9, 28); i) lamelles tronquées doubles de type de Zakrzów (pl. I 35; pl. II 10, 11); j) dans la phase la plus récente — tranchets (pl. II 30, 31) et pointes à base retouchée (pl. II 29).

Le groupe petit-polonais (pl. III) se signale par des microlithes plus petits, ainsi que par des éléments de type de Zakrzów plus nombreux (pl. III 5, 33) et la présence des éléments de type de Janisławice (pl. III 24).

Les éléments sauterriens, l'identité qui existe entre les lamelles à dos de type de Komornica et les pièces de Klosterlund³⁶, ainsi que la présence des formes rapprochées de Star Carr, enfin les éléments de type de Zakrzów — rattachent la phase la plus ancienne de la civilisation de Komornica à la période préboréale. La présence des tranchets détermine l'appartenance de sa phase la plus récente à la période atlantique.

Civilisation de Janisławice. La civilisation de Janisławice a été constatée sur un espace assez vaste, dans les stations suivantes: Wistka Szlachecka III, district de Włocławek; Wieliszew XIII, district de Nowy Dwór³⁹; Janisławice, district de Skierniewice⁴⁰ (tombe à squelette); Czerwony Borek I, district de Bielsk⁴¹; Baraki, district de Kraśnik; Jawornik-Czarna, district de Dębica⁴²; Ranizów, district de Kolbuszowa⁴³. Elle est sans doute apparue en Pologne au déclin de la période préboréale et duré jusqu'à l'atlantique.

Son inventaire est le suivant: a) lamelles tronquées de type de Janisławice, d'habitude grandes et larges, formées au moyen de la technique de microburin (pl. IV 6—8, 14, 15, 23, 24, 29, 30, 39; pl. V 3, 4, 11, 12, 18—20); triangles scalènes, les uns plus grands (pl. IV 3—5, 21, 22, 25, 26, 27—37; pl. V 2—9), les autres plus petits (pl. IV 13, 16, 19A—20, 27, 28, 38; pl. V 1, 16, 17); c) trapèzes — nombreux dans les ensembles plus récents; d) simples lamelles tronquées; e) nombreux grattoirs typiques et atypiques (pl. IV 11, 12, 18, 19, 34, 35; pl. V 8, 14, 15).

Génétiquement, la civilisation de Janisławice semble tirer origine de celle de Zakrzów. Ses ensembles plus anciens présentent des trapèzes isolés; dans les ensembles plus récents, les trapèzes sont nombreux.

Civilisation de Pieńki. Elle a été découverte par M. S. Krukowski dans la station de Świdry Wielkie près Varsovie⁴⁹. Des ensembles appartenant à cette civilisation ont aussi été constatés en Petite-Pologne (Płazówka II, district de Kolbuszowa — pl. V 24—42).

Son inventaire présente: a) des petits triangles sveltes scalènes, formés à l'aide de la technique de microburin (pl. V 24—28), b) des petites lamelles tronquées (pl. V 29, 30), c) un très grand nombre de microburins (pl. V 31—39), d) des trapèzes peu nombreux et e) des grattoirs typiques et atypiques.

Provisoirement, on peut rapporter la civilisation de Pieńki à la seconde moitié du Boréal et à la période atlantique.

Civilisation de Czerwony Borek. Cette civilisation, la plus jeune du Mésolithique polonais, peut être rapportée à la période atlantique. Elle apparaît dans un grand nombre de stations: Majdan, district de Kolbuszowa⁵⁴; Poddębe, district de Nowy Dwór⁵⁵; Pietrzyków, district de Bielsk⁵⁷; Wieliszew XVI, district de Nowy Dwór; et Wistka Szlachecka, district de Włocławek⁵⁸ (pl. VI).

Dans ses ensembles apparaissent les formes suivantes: a) pointes à base retouchée (pl. VI 11, 12, 17, 18, 21, 23, 24, 29, 44); b) lamelles microretouchées (pl. VI 13—15, 20, 25, 26, 30, 31, 33—35, 43); c) trapèzes nombreux; d) tranchets; e) nombreux grattoirs divers.

Remarques finales. La division culturelle du Mésolithique polonais proposée dans cet article devra encore être discutée. Elle a été établie à ce point de vue. L'auteur suppose qu'elle sera modifiée et complétée dans l'avenir.

Traduit par Jadwiga Packiewiczówna